

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

На правах рукопису

УДК 903.1 /477/

ФИЛИПЧУК Михайло Андрійович

**СЛОВ'ЯНСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ VIII-X СТОЛІТЬ
В УКРАЇНСЬКОМУ ПРИКАРПАТТІ**

Історичні науки 07.00.04 – Археологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

02
Робота виконана у відділенні археології Інституту
Українознавства ім. Ім. Крип'якевича НАН України

Науковий керівник - доктор історичних наук, с. н. с.
Приходнюк О. М.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, с. н. с.

ЛНБ України ім. В. Стефаніка

кандидат історичних наук, с. н. с. 00534712 (М)

Провідна організація - Київський національний
університет ім. Т. Шевченка

Захист відбудеться "15" травня 1996 року

о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої
ради по захисту докторських дисертацій (Д 50.25.01)
пр. Інституті археології НАН України
252025, м. Київ, вул. Володимирська, 3

З дисертацією можна ознайомитися в науковій
бібліотеці Інституту археології НАН України
(м. Київ, вул. Видубецька, 40)

Автореферат відіслано "28" березня 1996 року

Вчений секретар спеціалізованої
вченої ради кандидат
історичних наук

В. О. Петрашенко

В. О. Петрашенко

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

В кінці I тис. н.е. на теренах Європи відбувалися складні економічні, соціальні та політичні процеси, котрі зумовили бурхливе формування слов'янських держав, зокрема і на землях України. Підґрунтя державотворення, якими були економічні та соціальні структури, складалося в середині слов'янського суспільства, хоча в цьому не останню роль відіграли зовнішньополітичні фактори: завершення великого переселення народів, балканські війни, падіння аварського каганату, який роз'єднував і тримав у постійній напрузі сусідів – слов'ян.

Письмові джерела досить скупі на відомості про соціально-політичні зрушення в слов'янських суспільствах. А тому важливим завданням української археологічної науки залишається вивчення слов'янських пам'яток останньої чверті I тис. н.е., що сприятиме повнішому розкриттю тих складних економічних і соціальних процесів, що відбувалися в тогочасному суспільстві і призвели до утворення першої держави східних слов'ян – Русь-України. Незважаючи на важливість окреслених проблем, ступінь їх вирішення не зовсім задовольняє вимоги, котрі стоять перед сучасними дослідниками.

З часу відкриття пам'яток типу Луки Райковецької виявлено і досліджено чимало поселень, що й дозволило фахівцям на підставі існуючих джерел визначити територію їх поширення, хронологічні рамки, локальні особливості, а також загалом охарактеризувати різні сторони життя слов'янського населення в переддержавний період. Важливе місце у вирішенні загальних та специфічних проблем слов'янознавства належить Українському

Прикарпаттю. Тут, протягом 40–80–тих років зусиллями І.Д.Старчука, М.П.Кучери, Г.І.Смірної, В.Д.Барана, В.О.Тимощука, І.П.Русанової та інших фахівців, великими площами (більше 1000 кв.м) досліджено 7 селищ та 3 городища. Результати цих робіт знайшли відображення в повідомленнях, публікаціях, статтях, монографічних працях, які стосувалися окремих пам'яток, локальних областей їх поширення та регіону в цілому.

В останнє десятиліття автором вивчалися слов'янські селища і городища в Гологірках, Солонську, Стільську, Пліснеську (Львівська обл.), Буківні, Делеві, Підгородді (Івано-Франківська обл.), Коростоватій (Чернівецька обл.), що суттєво доповнило джерельну базу кількісно та якісно. Розвідки і розкопки поселень, камеральне опрацювання добутого матеріалу здійснювалось на підставі новітніх теоретично-методологічних засад, зокрема геодезично-топографічного, стратиграфічного методів, новацій при систематизації артефактів та інтерпретації. Це дозволило отримати нову інформацію, що лишалася поза увагою спеціалістів: топографічні умови розташування тієї чи іншої пам'ятки і характер оточуючого середовища; величина площ поселень та їх забудова на певних етапах існування; локалізація пункту в системі синхронних поселень тощо. Такий підхід дозволяє простежити динаміку економічних, соціальних та політичних структур переддержавного періоду в Українському Прикарпатті, що й зумовило актуальність обраної теми дисертаційного дослідження.

Матеріали з найбільш досліджених попередниками (Незвисько, Пліснесько) і автором (Коростоваті, Стільсько, Буківна, Пліснесько) пам'яток культури типу Луки Райковецької опрацьовано з використанням нетрадиційних та удосконалених тра-

диційних методів наукового пошуку. Вони й стали предметом нашої роботи.

Основна мета дисертації полягає у всесторонньому вивченні ранньосередньовічних пам'яток Українського Прикарпаття і на цій основі вирішенні таких проблем історичного розвитку тогочасного суспільства як: системи заселення регіону та економічно-соціального розвитку населення Прикарпаття у VIII - X ст. Для досягнення поставленої мети автором розроблено нові та вдосконалено традиційні методи польових та теоретичних досліджень, з допомогою яких визначаються завдання даної роботи. Їх суть полягає в:

- розширеному розгляді топографії поселень, який би віддзеркалював не лише їхнє місцезнаходження, але й найближче оточення;

- теоретичному обґрунтуванні і апробації методів дослідження ранньосередньовічних городищ і селищ за їх поверхневими слідами - рештками заглиблених і наземних житлових та господарсько-виробничих споруд, об'єктів загально-громадського призначення тощо;

- теоретичному обґрунтуванні і апробації (на матеріалах короткотривалих та довготривалих поселень) закономірностей формування культурного шару і впливу на цей процес природних та антропогенних факторів, а також простеженні горизонтальної і вертикальної стратиграфії досліджуваних об'єктів;

- виділенні критеріїв поділу рухомого матеріалу щодо їх відношення до об'єктів на: достовірні, малодостовірні і недостовірні, які лежать в основі розробки прин-

ципів відносної хронології поетапного розвитку поселень;

- з'ясуванні динаміки економічних і соціальних змін в переддержавний період на території Прикарпаття, крізь призму планувальних структур закритих і відкритих поселенських комплексів.

Наукова новизна дисертації полягає в: цілеспрямованому формуванні принципово нової джерелознавчої бази з урахуванням теоретично обґрунтованих, нових (геодезично-топографічний) та вдосконалених, традиційних (картографічний, стратиграфічний, та ін.) методів досліджень; розширеному трактуванні топографії ранньослов'янських поселень і виявленні закономірностей заселення регіону протягом першого (VIII-поч. IX ст.) та другого (поч. IX- X ст.) періодів зазначеної культури в Українському Прикарпатті; обґрунтуванні головних принципів формування культурного шару, здійсненні якісно нового відбору рухомого матеріалу і простеженні пофазових змін планувальної структури розкопаних ділянок поселень відкритого типу; і на цій основі - обґрунтуванні динаміки ландшафтного типу господарства та постановці проблеми про формування полісної структури слов'янської спільноти у вказаному регіоні.

Практичне значення роботи. Вироблена модель формування джерельної бази може бути застосована у вивченні археологічних пам'яток як у Прикарпатті, так і в деяких (подібних за природними умовами) суміжних регіонах. Нові матеріали можуть стати джерелом для написання узагальнюючих праць, присвячених історії раннього середньовіччя в Україні, лекційних спецкурсів, при створенні експозицій краєзнавчих музеїв.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації опубліковано в 10 друківаних працях автора, апробовано в доповідях на республіканських (Львів, 1987; Чернівці, 1994) та міжнародних (Галич, 1993; Броди, 1993; Львів, 1994; Варшава, 1993) науково-теоретичних конференціях.

На захист виносяться такі положення: система заселення Українського Прикарпаття протягом VIII – X ст. та динаміка економічних і соціальних структур досліджуваних поселень зазначеного регіону.

Обсяг і структура роботи.

Обсяг: текст – 179 с.; список використаної літератури – 17 с.; додатки – 94 с.; ілюстрації – 97 с.

Структура: дисертація складається з вступу, чотирьох розділів, висновків, додатків та альбому ілюстрацій.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі до дисертації подається коротка історія досліджень поселень типу Луки Райковецької в Прикарпатті та за його межами. Їх вивчення має важливе значення для цілісного розуміння культури на всій території її поширення. Далі, характеризуються основні етапи дослідження пам'яток, аналізуються найбільш вивчені поселення у Прикарпатті. Обґрунтовується необхідність залучення нових методів формування джерелознавчої бази, систематизації отриманого матеріалу та його інтерпретації. У завершенні вступу визначається мета і завдання роботи, вказуються її методологічні та джерелознавчі основи

Розділ I. ТОПОГРАФІЯ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРИ ТИПУ ЛУКИ РАЙКОВЕЦЬКОЇ В ПРИКАРПАТТІ. Питанню вивчення топографії ранньосеред-

ньовічних слов'янських поселень культури типу Луки Райковецької до цього часу приділялась ще недостатня увага. Дослідники обмежувалися інформацією про місцезнаходження пам'ятки щодо сучасного населеного пункту, гідросистеми, рельєфу місцевості. На сьогодні це питання розглядається не стільки на узагальнюючому, скільки на описовому рівні. Топографію пам'яток наводиться переважно в додатках. Іншими словами, вона відіграла і продовжує відігравати другорядну роль в дослідженнях. Введення в науковий обіг даних про місця розташування поселень в контексті навколишнього середовища, дозволяє використовувати таку важливу категорію інформації як екофакти. В зв'язку з цим термін "топографія" городищ і селищ слід розуміти як майже незмінні за тисячоліття умови природного середовища (геоморфологія, поверхневі води, рослинність, ґрунти), що оточують пам'ятку.

Територія Прикарпаття представлена двома ландшафтними зонами: лісолучною – в передгір'ї Карпат та лісостеповою – на схід від лісолучної. Кожна з них характеризується певними рисами: геоморфологією, рельєфом, висотою над рівнем моря, типом ґрунтових порід, кліматичними умовами і рослинністю. Ландшафтні зони поділяються на географічні області, а ті, в свою чергу, на природно-географічні райони, ландшафти, урочища, фації. Специфіка природних умов Прикарпаття полягає в їх розноманітності на всіх рівнях природно-територіальних комплексів, починаючи від фацій і завершуючи зонами, що не могло не вплинути на вибір місць для проживання й господарювання слов'янського населення протягом VIII-X століть.

Загальна кількість пам'яток культури типу Луки Райковецької відомих на сьогодні на території Українського Прикарпат-

тя сягає близько трьох з половиною сотень. Звичайно, ці дані є не зовсім точні, оскільки з однієї сторони в науці ще немає єдиної думки щодо усталених хронологічних рамок цієї культури у вказаному регіоні, а з другої — поки що відсутні чіткі критерії для розмежування хронологічно суміжних з нею культур. Однак, незважаючи на це, результати картографування, як вже відомих в літературі, так і виявлених автором пам'яток, а також аналіз достовірних даних про їх місцезнаходження дозволяють дійти висновку про нерівномірність заселення регіону. Найвиразніше це простежується там, де було проведено суцільні обстеження: на Пруто-Дністровській рівнині, в Буковинському Передкарпатті, де відкрито більше 200 пам'яток VIII-X ст., а також в деяких районах Придністровського Покуття і Придністровського Поділля.

Розширене поняття топографії дає підстави поділити пам'ятки на дві групи: "низинні" — ті, що займають нижній ярус надзаплавних терас великих і середніх рік (Дністра, Прута, Сирету, Совиці Кіцманської, Дереглуя, Нічлави, Серету, Гнилої Липи, Коропця та ін.), та "височинні" — які розташовуються у верхів'ях струмків і потоків на середньому і верхньому ярусах надзаплавних терас, а також в циркоподібних улоговинах горбогірних плато. "Низинні" поселення домінують протягом I періоду (VIII - поч. IX ст.) культури типу Луки Райкозецької. До цієї групи відносяться такі відомі пам'ятки як: Кодин I і Кодин II (період III-A, III-B — за І.П. Русановою, Б.О. Тимощуком), другий етап селища Незвисько, селище Рашків I. На тлі загального числа пам'яток "низинна" група хоча й становить третю частину від загальної кількості поселень, але не складає якоїсь замкнутої чи монолітної ці-

лісності. До неї входять селища, топографічні умови яких мають незначні відмінності в характері рослинного покриву, поверхневих вод, ґрунтів. Їх сукупність формує географічні місцевості з певним природним мікроландшафтом. Проте, загалом, розглянуті природні фактори дозволяють об'єднувати ці поселення в окрему групу, і вирізнити їх від "височинних". Хронологічно вони переважно тяжіють до раннього періоду культури типу Луки Райковецької і датуються VIII-IX ст., часом, який органічно пов'язаний і виростає з генетично спорідненої їй ранішої культури — культури типу Прага-Корчак. Основним типом поселень на цьому етапі є виключно селища з невеликою площею, забудованою житловими і господарськими будівлями.

Починаючи з рубежа VIII-IX ст. топографія поселень поступово змінюється. Слов'яни просуваються у верхів'я невеличких струмків, потоків, річок, займаючи здебільшого циркоподібні улоговини "височинних" надзаплавних терас та горбогірних плато, покритих лучним різнотрав'ям і широколистяними (здебільшого буковими) лісами, які проростають на легі суглинкових дернових, світлосірих й сірих опідзолених ґрунтах. Жодного випадку локалізації поселень в межах поширення важких суглинкових чорноземів не зафіксовано. Підтвердженням висловленому є факт відсутності слов'янських поселень VIII-X ст. в степових районах (Заставнівський карстовий степ, північна частина Припрутського терасового степового району, степові райони Придністровського Покуття), — місця, де були проведені суцільні обстеження. Важливим аспектом розширеної топографії досліджуваних пам'яток є не хаотичне, а системне їх розташування в межах того чи іншого

ландшафту. Не виключено, що це зумовлене появою серед "височинних" поселень городищ, які відсутні в "низи́нній" групі. Займаючи циркоподібні улоговини значна частина селищ і городищ знаходиться в даний час під покривом широколистяних лісів або пасовищ. Хронологічно "височинна" група домінує протягом II періоду культури типу Луки Райковецької і датується IX-X ст.

Як бачимо, запропоноване розширення трактування поняття топографії дозволяє фіксувати і вводити в науковий обіг багато нових цінних даних. Це, передусім, інформація про природні умови розташування пам'яток та їх навколишнє середовище, що дуже важливо у вивченні господарства та його структури в тогочасному слов'янському суспільстві.

Крім того, вивчення природних умов місцезнаходження пам'яток сприяло виявленню короткотривалих закритих комплексів, під час дослідження яких виникла необхідність впровадження нових і удосконалення традиційних методів дослідження. Мова йде про обґрунтування, апробацію і перспективи застосування геодезично-топографічного методу, що полягає у виявленні за поверхневими слідами заглиблених і наземних об'єктів, та стратифікацію довготривалих поселень на відкритих місцевостях з позиції теорії формування культурного шару.

Розділ II. ГЕОДЕЗИЧНО-ТОПОГРАФІЧНИЙ МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК. Розташування близько 100 "височинних" поселень в лісах, від яких збереглись поверхневі сліди заглиблених і наземних об'єктів, зумовило розробку і впровадження принципів геодезично-топографічних досліджень. Їх еле-

менті були вперше застосовані в 30–50-тих роках. А.В.Добровольський, П.П.Єфименко, П.Н.Третяков, і.і.Ляпушкін звернули увагу на западини-житла, за поширенням яких визначалась площа селищ і городищ, їх забудова тощо. В кінці 70-х – на початку 80-х років Прикарпатською експедицією під керівництвом В.О.Тимошука було виявлено і зафіксовано близько 80 селищ і городищ VIII–X ст. в залісненій місцевості Хотинської височини та Пруто-Сиретського межиріччя. Селища і городища фіксувалися за рельєфними слідами заглиблених жител, господарських ям, ровів, валів та іншого. Роботи, започатковані В.О.Тимошуком, були продовжені автором.

Не думаємо, що буде великою помилкою, коли ствердимо: ідея вдосконалення традиційного дослідницького процесу – археологічних розкопок без попереднього виявлення окреслень деструкцій, визрівала і формувалася разом з інтуїтивним випробуванням, впровадженням і використанням “нетрадиційних” пошукових робіт.

Однак, тільки зараз, коли віднайдено, обстежено і картографовано рельєфні сліди понад 100 зниклих середньовічних поселень, вона стала науково необхідною. У її основі лежить гіпотеза, згідно якої серед сотень городищ і селищ, що припинили своє існування в період раннього середньовіччя, рештки окремих можуть зберігатися в сприятливих умовах у вигляді поверхневих слідів – залишків заглиблених і наземних об’єктів різного призначення. Такі сприятливі умови з’явилися внаслідок раптового припинення функціонування, а в подальшому і повного занепаду пам’яток, територія яких відразу ж покрилась самосівними лісами, або пасовищами, що знаходились поруч, і залишилися у цьому стані по сьогоднішній день. Утворене

мікросередовище добре зберегло рештки, оскільки на них впливала тільки сповільнена руйнація (нівелювання) заподіяна природними чинниками — змивними та наливними процесами. Стан, в якому зберігаються пам'ятки, зафіксований в кадастрових планах XVII-XIX ст. Ці плани дають цілковиту уяву про межі поширення лісів, пасовищ, орних угідь в кожному конкретному випадку.

Наші комплексні геодезично-топографічні дослідження (надалі ГТД) охоплюють такі роботи:

1. Аналіз решток об'єктів за результатами розкопок короткотривалих поселень в заліснених місцевостях;

2. Пошуки зниклих середньовічних поселень (надалі ЗСП) за зовнішніми ознаками об'єктів;

3. Геодезичні зйомки планів відкритих пам'яток.

Щодо сучасної поверхні залишки об'єктів поділяються на "вгнуті", "площинні" та "випуклі". Їх сучасний вигляд та розміри репрезентують певний за призначенням об'єкт. Наприклад, серед "випуклих" основне місце посідають земляні насипи, які в залежності від форми, параметрів та місцезнаходження можуть бути оборонними валами, греблями, межами, штучним нарошенням земляних стін заглиблених житлових і господарсько-ремісничих будівель тощо. Різні категорії об'єктів дозволяють ще до проведення розкопок виявити різні типи забудови поселень. Здобута таким чином інформація є достатньо вагомою, але не настільки, щоб можна було на її основі відразу вирішувати конкретні узагальнюючі проблеми економічного чи соціального характеру. Особливу увагу ми звертаємо на характер об'єктів та їх конструктивний тип, кількість і якість артефактів, стратиграфічні умови залягання рухомого й нерухомого мате-

ріалу, тобто на ту інформацію, яку можна здобути тільки в результаті археологічних розкопок. Звідси випливає, що оптимальним варіантом формування джерелознавчої бази є поєднання геодезично-топографічних та археологічних (розкопки) робіт. На сьогодні можна виділити три ступені поєднання геодезично-топографічних та археологічних досліджень.

Основу найнижчого складають виключно геодезично-топографічні дослідження, тобто аналіз деструкцій та пошукові роботи на предмет виявлення, фіксації і попереднього датування нововідкритих ЗСП. Вони доповнюються вибіркоким шурфуванням і розкопками окремих об'єктів. Зазначені заходи спрямовані на пошуки інформації про типи споруд, час їх існування, площу поширення культурного шару тощо.

Другий ступінь в однаковій мірі охоплює як ГТД, так і широкомасштабні розкопки житлово-господарських комплексів чи значної частини пам'ятки. Це відкриває нові можливості для детального вивчення городищ і селищ, зокрема мікроструктур найнижчих ланок спільноти на матеріалах побутової та виробничої сфери життя одного поселення.

Найскладнішим у запропонованій градації є третій ступінь. Від попередніх він відрізняється тим, що геодезично-топографічні та археологічні дослідження поширюються не на одну, а на декілька синхронних пам'яток, які в свій час входили до певної територіальної, або навіть мікрорегіональної цілісності типу громади (гніздо-поселень за Б.О.Тимощуком) чи поліса. Вивченню піддаються не тільки ЗСП з їх речовим матеріалом, типами споруд, планувальною структурою, але й палеоекономічне середовище з усіма природними ресурсами.

Розділ III. ДОСЛІДЖЕННЯ КОРОТКОТРИВАЛИХ ТА ДОВГОТРИВАЛИХ ПОСЕЛЕНЬ. СТРАТИГРАФІЧНИЙ МЕТОД. В основі дослідження пам'яток раннього середньовіччя, як і будь-якого періоду, лежить стратиграфічний метод. Особливої ваги він набуває під час розкопок багат шарових городищ та селищ, коли необхідно зафіксувати різночасові культурні шари. Хоча поняття стратиграфія трактується в теоретичній археології як один з основних методів інтерпретації, водночас воно є висхідним і чи не найголовнішим моментом у процесі формування археологічного джерела.

Культурний шар складається із залишок стоянок, городищ, поселень, могильників, що представлені шаром ґрунту, насиченого артефактами та органічними рештками. Як правило він поширюється в межах заселеної площадки, ділянки тощо. Його якісні і кількісні показники перебувають у прямо пропорційній залежності від інтенсивності та тривалості життя, щільності забудови житлово-господарськими спорудами, характеру господарської діяльності, умов зберігання рухомих і нерухомих залишків і т. д. Для розуміння процесу формування культурного шару еталонними є короткотривалі "закриті" комплекси, дослідження яких здійснювалося геодезично-топографічними та археологічними методами.

Таке поєднання методів дозволяє з'ясувати "механізм" і "зміст" формування заповнень об'єктів різних категорій. На цей процес впливали численні фактори, котрі поділяються на природні (об'єктивні) і антропогенні (суб'єктивні). До природніх відносяться: характер, товщина та послідовність залягання верхніх шарів ґрунту; рівень денної поверхні; дія середовища на об'єкт в процесі нівелювання мікроландшафта. До

групи факторів, спричинених людьми, входять: глибина земляного котловану та конструктивні особливості нижньої частини споруд: умови припинення функціонування об'єктів і можливе їх повторне використання; вирівнювання площадок під нову забудову тощо.

Оскільки на короткотривалих поселеннях на залишки об'єктів впливали лише природні фактори, то порівняльний аналіз стратиграфічної колонки нашарувань в їх заповненнях та за межами об'єктів дозволяє констатувати, що процес формування заповнень об'єктів цієї категорії є не що інше як сповільнене до певної міри зворотнє перевідкладення верхніх шарів ґрунту. Природний шлях формування заповнень призводив до відкладення в котлованах лінзоподібних та вгнутих в перетині прошарків ґрунту. При цілковитій відсутності культурного шару за їх межами, в заповненнях спостерігається "стерильність": однотонні ґрунти без будь-яких решток рухомого матеріалу. Якщо комплекс виник на місці поселення ранішого часу, то в заповненнях об'єктів може траплятися матеріал попереднього періоду.

Культурний шар в межах та за межами об'єктів формувался різними шляхами. Його відсутність за межами споруд свідчить про короткий час функціонування поселень і дозволяє розглядати їх в статичному зрізі, з'ясовувати конструктивні особливості заглиблених жител та господарсько-виробничих споруд, підтверджувати позицію тих дослідників, котрі вважають матеріал, віднайдений на долівці, в пічці чи на робочій площадці об'єктів, та дні господарських ям і ровів як такий, що безпосередньо пов'язаний з об'єктом.

По іншому формувався культурний шар на довготривалих поселеннях. "Відкриті" комплекси можна розглядати як сукупність асинхронних "закритих" пов'язаних або не пов'язаних між собою безперервністю розвитку. Залишки об'єктів різних будівельних фаз зазнавали впливу значної кількості суб'єктивних факторів. Дія природних чинників зводилася до мінімуму. Характер, товщина та послідовність відкладення верхніх шарів ґрунту та рівень денної поверхні формувалися під сильним впливом антропогенного фактора. Це обумовлювало глибину котлована і конструктивні особливості об'єктів. Кожна наступна фаза характеризується збільшенням товщини культурного шару, зростанням рівня денної поверхні і поступовим зменшенням глибини нижньої частини заглиблених споруд щодо материка. Це в свою чергу призводить до зміни ґрунтів у заповненнях. Такий висновок підтверджується на матеріалах Кодина I та II, Незвиська, Буківни, Плісеська та багатьох інших пам'яток раннього середньовіччя.

Наведені стратиграфічні спостереження дозволяють не тільки виділяти періоди, етапи чи визначати хронологічні розриви в існуванні поселень, але й вказують на необхідність розподіляти рухомий матеріал на достовірний (знайдений на долівці чи в печі споруди, або дні ями, рову, погребу) та малодостовірний (із верхніх шарів заповнень об'єктів), що надзвичайно важливо для його систематизації.

Загальновідомо, що систематизація найчисельнішої категорії знахідок — кухонних горшків проводиться формально-типологічним методом з привязкою до хронологічних індикаторів і служить основою датування культури типу Луки Райковецької. Ми систематизували кухонний посуд за схемою, запропонованою Ж.—

К Гарденюм, яка дозволяє враховувати не тільки еволюцію форм, але й фактури тіста, прийомів кострування, режиму випалу, характеру орнаментики, що в свою чергу разом із стратиграфічними даними складає основу пофазового і поетапного членування досліджуваних пам'яток. В основу ж періодизації і відносної хронології покладено зміну топографії поселень ("низинні" і "височинні"), вертикальну та горизонтальну стратиграфію об'єктів, а також еволюцію керамічних комплексів.

Співставлення синхронних фаз "закритих" і "відкритих" комплексів, топографічних даних дозволяє визначити нижню межу культури типу Луки Райковецької в Українському Прикарпатті поч. VIII, а верхню – кінцем X ст. Перша репрезентована другим етапом селища Незвисько, етапом В селища Рашків II, та періодами III-А, і III-В селищ Кодин I та II. А друга – I-III етапами Буківнянського селища, I-II етапом городища Пліснесько та короткотривалими комплексами зі Стільська, Коростоватої, Солонська, Гологірок.

Розділ IV. ЕКОНОМІЧНА ТА СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРИ ПОСЕЛЕНЬ. Уривчастість та неповнота письмових відомостей про слов'ян Східної Європи напередодні утворення у них державності не дає повного уявлення про те, як жили наші предки, що являли собою окремі житлові і господарські будівлі та поселення загалом. Єдине, що може заповнити існуючу прогалину в наших знаннях – це археологічні пам'ятки, залишені слов'янським населенням. В працях, що з'явилися останнім часом (Тимошук В.О., 1976, 1982, 1990; Русанова И.П., Тимошук Б.А., 1984 та ін.) на основі археологічних джерел частково висвіт-

лено питання господарського, соціального і політичного розвитку, етнічної приналежності населення окремих областей Прикарпаття. Завдяки новим підходам удосконалено традиційні і розроблено та впроваджено нові методи польових досліджень та камерального опрацювання матеріалів. Це дозволило по-новому розглянути топографію поселень, виділити короткотривалі городища і селища, пофазово розчленувати багаточислові пам'ятки. Отримано відомості не тільки щодо планування асинхронних житлово-господарських комплексів на поселеннях, але й місце останніх в системі заселення окремих природно-географічних областей Українського Прикарпаття. Ми схильні дотримуватися структурного аналізу археологічного матеріалу, що сприяє глибшому розумінню характеру житлового та господарського будівництва, забудови поселень, їх синхронного розташування в системі гнізд-поселень, заселення окремих природно-географічних районів та областей. Це дає змогу простежити динаміку господарської діяльності та соціального устрою слов'янського суспільства Прикарпаття VIII-X ст.

Впровадження нових підходів під час дослідження закритих комплексів дозволило дещо по іншому розглянути житлове будівництво. Завдяки фіксації добре збережених залишків заглиблених об'єктів встановлено первинні параметри жител. Простежено, що загальна висота стін дорівнювала сумі реконструйованої глибини котлована і підвищення дерев'яного каркасу на останнім. Ці співвідношення впливали на висоту і довжину даху. Рештки двосхилого даху довжиною 2,5 м вдалося простежити у зигляді горілих крокв і плах на поселенні Коростовата III. Стабільними величинами в просторовій побудові жител виступають початкова глибина котловану, висота дере-

в'яних стін, нахил даху. З параметрами жител тісно пов'язаний тип стін і двосхилого даху. Перший представлений зрубною і каркасною конструкціями. Зрубні стіни набули поширення в лісовій зоні, що безперечно свідчить про використання як будівельного матеріалу хвойних порід дерев. В лісостеповій зоні домінували каркасні стіни. На нашу думку, такий каркас робили конструкцією в "соху", при якій на деревинах залишалися короткі гілки, котрі використовувалися для закріплення горизонтальних деревин до вертикальних стовпів. Така конструкція стін відома за етнографічними даними Українського Прикарпаття. Археологічні матеріали дають підстави вважати, що основним кривельним матеріалом були очерет та солома. Цікаві закономірності простежуються й щодо опалювальних споруд. З'ясовано, що обігрівна площа печей-кам'янок (єдиного типу опалювальних пристроїв в житлах) прямо пропорційна об'єму жител. Вона становить від 2,8 до 4 кв.м, при об'ємі примієнь — 18–28 куб.м. Слід зазначити, що висота печей була сталою — близько 0,60–0,65 м. Це зумовлено тим, що піч тісно пов'язана з посудом для приготування їжі. Середня висота горщиків досягає 26–30 см, а найбільше розширення припадає на 2/3 їх висоти. Горщики опускалися крізь отвір в куполі печі. Їх дно було віддалене від череня на 40–45 см. Це був максимальний коефіцієнт корисної дії вогню.

Планувальна структура вивчених поселень представлена різними типами забудови. Протягом першого періоду, що представлений виключно невеликими селищами (площею 1–2 га) "низиної" групи, переважають перший та другий типи забудови: угрупованням жител навколо компактно розташованих господарських ям та групуванням житлових будівель по 3–5

разом. На таких селищах нараховується від 15 до 20 об'єктів, серед них – 10–15 житлових.

"Височинна" група (II період) представлена селищами та городищами. На селищах спостерігається співіснування II–V типів забудови: групування жител по 3–5 в кожній групі; поодинокі віддалені розташування сторожових будівель; компактне групування житлових і виробничих об'єктів; компактне розташування житлових та господарських споруд на окремо виділених ділянках селищ.

Надзвичайно важливими для характеристики культури типу Луки Райковецької є тип забудови городищ, котрі з'являються протягом другого періоду. На городищах-сховищах будь-яка забудова житловими чи господарськими будівлями відсутня. На інтраверсних городищах біля внутрішнього периметру валу є наземні споруди громадського користування – довгі наземні будинки-контини. Наявність на укріплених площадках житлових і ремісничих об'єктів (Добринівці, Ревно II) В.О.Тимошук справедливо інтерпретує як господарсько-адміністративні центри. Планувальна структура великих за площею городищ з багатьма укріпленими площадками (Стільсько, Плісесько, Ревно I–B, Підгороддя та ін.), що функціонують на завершальних етапах даної культури в досліджуваному регіоні є ще до кінця не вивчена. Окремі укріплені площадки свідчать про ймовірність там різної забудови. Це дозволяє висунути гіпотезу про їх полісну модель і розглядати під цим кутом зору.

Неоднорідність планувальної структури селищ і городищ віддзеркалює складність господарського та соціального устрою. Співставлення ландшафтного середовища з планувальною структурою та рухомим матеріалом селищ на рівні групування об'єктів, пам'яток, гнізд-поселень чи "низиної", або "височинної" груп дозволяють стверджувати наявність ландшафтного

гипу господарств. Ландшафтність господарства — це абсолютна його диференційованість і максимально можлива технологічність на рівні конкретних гнізд-поселень.

Для "низинних" селищ основною галуззю господарювання було землеробство, яке базувалося на переложній системі землеробства, яку використовували на лучноболотних та дернових ґрунтах нижнього ярусу надзаплавних терас. На це також вказує планувальна структура селищ і характер рухомого матеріалу. Переліг створював можливості для розвитку осілого скотарства, рівень якого визначався внутрішніми потребами населення, а умови (потенціал) ресурсної зони визначав також і заняття іншими промислами — рибальством тощо. Такий тип господарювання свідчить про те, що 2–3 розташовані поруч селища склали землеробську общину, володіння якої окреслювались природними межами ландшафту.

Значні зміни в господарстві настали на рубежі VIII–IX ст., коли поширюється "височинне" розташування поселень. Їх поява була обумовлена ростом населення при екстенсивних формах господарювання. За тих умов структура господарства визначалася потенціалом тієї чи іншої ресурсної зони. Однак, кардинальних змін землеробства не відбулося, хоча переліг трансформувався у "Буковинську підсіку-переліг" — систему, якій притаманне освоєння лісових масивів з дерновим, дерново-підзолистим і підзолистим поширення ґрунтів. "Буковинська підсіка-переліг" сприяла розвитку приселищного скотарства — галузі, де найшвидше (разом з ремеслом) простежується індивідуалізація господарства. Свідченням цього є виникнення на окраїнах селищ другого періоду індивідуальних дворів і садів, де переважали невеликі хліви для стійлового утримання великої та дрібної рогатої худоби. Інтенсивний розвиток приселищного скотарства сприяв поширенню чинбарства.

Топографія поселень та їх ресурсних зон засвідчують, що в надрах общинного землекористування з'являються великосімейні, а іноді й індивідуальні землеволодіння. Це добре простежується в Коростоватському гнізді-поселень. Отже, другий період культури типу Луки Райковецької, що представлений в Прикарпатті групою "височинних" поселень характеризується не повною перевагою якоїсь однієї галузі господарства, а є по суті багатопрофільним і цілком залежить від тієї природної ніші (ресурсної зони конкретного ландшафту), яку освоювали мешканці того чи іншого гнізда-поселень.

Інтенсивний розвиток ландшафтного господарства створив умови для виробництва надлишкового продукту, що зумовило зміни в соціальній сфері суспільства. Найменша ланка соціального організму – сім'я поступово відокремлювалася від великосімейного колективу типу патронімії, і економічно та юридично функціонувала як незалежна структурна одиниця, перебуваючи в старих родинних структурах. Поступово община набирала рис територіально-сусідської. Її адміністративним, господарським, а можливо й релігійним осередком були городища – общинні центри. Отримані матеріали дозволяють ставити проблему про полісну структуру слов'янських городищ в Українському Прикарпатті. Всі ознаки, які характерні для неї археологічно простежено на матеріалах городищ в Коростоватій, Стільську, Пліснеську (слов'янський період), Солонську, Підгородді та ін. Ця структура знаходилась в динаміці. Протягом першого періоду культури типу Луки Райковецької проходило зародження полісів (Чорнівка II), роль яких зводилась до ремісничо-адміністративних центрів, що домінували в гнізді-поселень. Згодом (II період), з появою городищ поступово формуються малі, середні та великі полісні структури, які досягли свого розквіту у кін. X ст.

ВИСНОВКИ. В результаті вивчення поселень типу Луки Райковецької в Українському Прикарпатті залучено нові та удосконалено традиційні методи досліджень на компілятивному та експлікативному рівнях. Це дозволило по-новому розглянути: топографію пам'яток, формування культурного шару на короткотривалих та довготривалих поселеннях, їх періодизацію і хронологію, планувальну структуру городищ і селищ і, крізь призму забудови пам'яток та характеру навколишнього середовища, по-новому висвітлити проблему заселення регіону в слов'янський час, і на цій основі показати економічно-соціальний розвиток населення Прикарпаття у УШ-Х ст. Такий підхід розкриває широкі можливості у вивченні ранньослов'янської доби не лише в Українському Прикарпатті, але й в суміжних з ним регіонах.

Основні положення дисертації опубліковані в наступних працях:

1. Филипчук М.А. Исследование крестьянской усадьбы XI в. в с. Коростовата // АО 1983 г. — М.: Наука. 1984. — С.367.
2. Филипчук М.А. Сільські садиби Північної Буковини X-XI ст. (За матеріалами археологічних досліджень) // Молоді Учені-супільствознавці УРСР — 70-річчю Великого Жовтня. — (Тези реп. наук. — теор. конференції. 17-18 грудня 1987 р.) — Львів, 1987. — С.155-156.
3. Филипчук М.А. Роботи Гологірської археологічної госпдоговорної експедиції // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. — Львів: Світ, 1991. — С.93-95.
4. Филипчук М.А. "Іван Старчук — мистецтвознавець, дослідник античної і слов'яноруської археології" // Записки НТШ. — Т. ССХV. — Львів, 1993. — С.97-103.

5. Филипчук М.А. "Іван Старчук – дослідник давнього Пліснеська" // Тези III Всесвітнього з'їзду бріджан. – Броди, 1993. – С.26–27.

6. Филипчук М.А. Слов'янський період в історії Пліснеська // Тези міжн. конф. "Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції". – Львів, 1993. – С.22–23.

7. Филипчук М.А. Геодезично-топографічні дослідження ранньослов'янських поселень // Тези конф. "Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій". – Чернівці: Рута, 1994. – С.28–30.

8. Филипчук М.А. Генезис Прикарпатських городищ VIII-X ст. з позицій полісної структури суспільства // Тези міжн. конф. "Еволюція розвитку слов'янських градів VIII – XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр". – Львів, 1994. – С.9–11.

9. Филипчук М.А. Нова знахідка: Пліснеський саркофаг // Літопис Червоної калини. – Львів, 1994. – №10–12. – С.50–55.

10. Михайло Филипчук, Андрій Гусак. Житлобудівництво в Українському Прикарпатті на рубежі I – II тис.н.е. // Матеріали Міжнародного історико-народознавчого семінару "Населення Бойківщини у контексті загальнокарпатського етнокультурного розвитку". – Львів – Самбір, 1995. – С.99–101.

Fylypchuk M.A. Slavic Settlements of the 8th through the 10th centuries in Sub-Carpathian Ukraine.

A dissertation submitted in fulfillment of the requirement for the academic degree of Candidate of History with the specialization 07.00.04 - Archeology. Institute of archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 1996.

The text of the dissertation to be defended includes the results of a Study on Slavic settlements of Luka Raikovets'ka type in Sub-Carpathian Ukraine. There is given the widened interpretation for the term "topografhy", the new research methods (geodetic and topographic, stratigraphic, etc.) are improved. Using of the system method of approach during the investigation has made possible to discover the dynamic of the economic and social changes in Slavic society of the printed-out region in the pre-State period.

Филипчук М.А. Славянские поселения VIII-X вв. в Украинском Прикарпатье.

Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.04 — археология. Институт археологии Национальной Академии наук Украины, Киев, 1996.

Защищается текст диссертации, где изложены результаты исследований славянских поселений культуры типа Луки Райковецкой в Украинском Прикарпатье. В работе подана расширенная трактовка термина "топография" поселений, обосновываются и применяются новые (геодезический, структурный) и усовершенствуются традиционные (картографический, стратиграфический и др.) методы исследований. Применение систематического подхода в исследованиях позволило проследить динамику экономических и социальных изменений в славянском обществе данного региона в предгосударственный период.

Ключові слова: Культура типу Луки Райковецької; поселення; селища; городища; планувальна структура; ландшафтне господарство.

Підписано до друку 20.02.96 р.

Формат 60x84/16.

Умовн. друк. арк. I. Зам. 82

Тираж 100

Ротапринт ЛьвЦНТЕІ.

AB34.425

AB 34.425